

1961

GMV

GODIŠNJAK
GRADSKOG
MUZEJA
VARAŽDIN

GOD. I BROJ 1

V A R A Ž D I N 1 9 6 1

IZDAJE; GRADSKI MUZEJ VARAŽDIN

REDAKCIONI ODBOR: MIRA ILIJANIĆ
IVAN KURTALJ
MARIJA MIRKOVIĆ
JOSIP RUNJAK

ODGOVORNI UREDNIK: JOSIP RUNJAK

S A D R Ź A J

Uvodnik		7
Vuković Stjepan :	Mezolitska kamena industrija spilje Vindije	9
	Mesolithische Steinindustrie der Höhle Vindija	31
Ilijanić Mira :	Prilog istraživanju renesansne pregradnje varaždinske tvrđe u 16. stoljeću	33
	Beitrag zu den Untersuchungen des Renaissanceumbaus der warasdiner Festung im 16. Jahrhundert	43
Mirković Marija :	Albert Moses ili Mosé	45
	Albert Moses ou Mosé	54
Runjak Josip :	Narodni heroj Florijan Bobić	55
	The national hero Florijan Bobić	66
Kurtalj Ivan :	Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije — Varaždin	67
	Foundation and development of the textile mill »Varteks« Varaždin	74
Košćec Ružica :	Metoda prepariranja manjih kukaca na čeki-nje	75
	Méthode de préparation de insectes sur les soies	84

**PRIOLOG ISTRAŽIVANJU RENESANSNE
PREGRADNJE VARAŽDINSKE TVRDE
U 16. STOLJEĆU**

Problem studija nastajanja pojedinih građevnih etapa ove tipične nizinske tvrđave, postavljene u križištu starih prometnih saobraćajnica a uz vodeni put — Dravu, neobično je interesantan i složen. Možda će nam tek precizne arhitektonske snimke dopustiti da donesemo deciderano mišljenje o njenom postanku, kao i o nekim ranijim građevnim fazama za koje nemamo gotovo nikakav ili vrlo oskudan dokumentarni materijal. Sasma je druga situacija u 16. stoljeću kada Varaždin postaje glavna tvrđava slavonske granice i ključno obrambeno utvrđenje prema Štajerskoj u obrani protiv Turaka. Ugroženost vlastitog teritorija u to doba uvjetovala je u unutarnjoaustrijskim zemljama, napose u Štajerskoj, neobično živu obrambenu inicijativu i konačno osnivanje kompliciranog administrativno-vojničkog sistema koji se iskristalizirao u organizaciju krajine ili granice. Granična je linija tekla od Sedmogradske do Jadranskog mora a bila je podijeljena na ugarsku — od Sedmogradske do Drave, slavonsku — od Drave do Save i hrvatsku od Save do mora. Iz tog nam je vremena sačuvano obilje dokumenata koji dozvoljavaju prilično jasan uvid u to razdoblje.

Organizacija granice¹, stvorena u prvom redu zbog obrane Austrije, bila je na korist i našim zemljama, ali često i izvorom velikih neprilika. Ogromne se svote votiraju za gradnju i obnovu obrambenih utvrđenja, za vojsku, municiju i proviant, no započete gradnje polagano teku, oružje i municija su nedovoljni, a vojska slabo plaćena. Seljak je uglavnom najviše pogođen. Izložen je turskim pustošenjima, braniti se ne može jer oružje ne dobiva da ne postane opasno u njegovim rukama, a uz to ga tišti i porez i tlaka. U takvoj situaciji postaje indiferentan želeći tursku vlast u nadi da će se riješiti tih obaveza. Njemačka pla-

¹ Dr. Arthur Steinweter: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs 1578. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark Graz 1922.

čenička soldateska često ostaje bez živeža i bez plaća na teret svojoj sredini izazivajući nered i štete, a na zavist domaćim haramijama jer je bolje plaćena od njih.

Materijalni naponi naših kao i unutarjnjoaustrijskih zemalja, a napose Štajerske, nisu dovoljni za snabdjevanje tako velike obrambene linije². Na njemačkim saborima štajerski staleži neprekidno traže pomoć u novcu i vojnicima, ukazujući na opasnost koja prijete i njemačkim staležima ako granica padne. Usprkos teškoj unutaršnjoj konstelaciji, uvjetovanoj vjerskim borbama katolika i protestanata u ogromnom konglomeratu državnica koje čine tadanje njemačko carstvo, njemačka državna pomoć se odobrava u priličnim sumama. Međutim odobrene svote pritiču slabo u granične blagajne. One se slivaju u blagajnu dvorske komore otkuda teško dolaze na određeno mjesto. Svi su prigovori staleža uzaludni jer dvor bezbrižno troši granične novce, a tužbe i peticije staleža na saborima i sastancima odbora cenzurirane su da ne povrijede dvor i dvorsku komoru. Nitko, tko nije neposredno ugrožen, nije ni osobito zainteresiran pa se štajerski staleži tuže i na unutarjnjoaustrijske odbore da granicu smatraju plotom na širokom polju a sjete je se tek kad treba popuniti kapetanska mjesta. Sav teret obrane ostaje uglavnom na ugroženim zemljama i na Štajerskoj. Situacija se poboljšava tek koncem stoljeća kad je štajerskim staležima konačno uspjelo dobiti od njemačke državne pomoći posebnu kvotu za granicu, iako manju nego što se tražilo, ali je ona išla direktno u granične blagajne. Konačno, organizacija granice ostat će trajni razlog prigovora i intervencija hrvatskih staleža jer uprava ostaje u rukama njemačkih zapovjednika, pa i onda kada hrvatski ban postaje komandant svih četa, njegova vlast ostaje okrnjena ličnošću njemačkog pukovnika.

Kako je u organizaciji obrane neobično važan problem izgradnja novih i obnova postojećih utvrda, osniva se u Grazu građevni ured na čelu s građevnim komesarom. Njemu su podređeni građevni blagajnici na granici (pawzahlmeisteri) koji nabavljaju i isplaćuju građevni materijal i radnike. Superintendent — a to je glavni graditelj i projektant graničnih utvrđenja — ima uza se niz podređenih graditelja i palira koji imaju samostalnu stručnu inicijativu.

Turski su ratovi imperativno utjecali na usavršavanje fortifikacione arhitekture u 16. stoljeću na cijelom području Austrije i s njom povezanih zemalja³.

² Johann Loserth: Innerösterreich und die militärischen Massnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Graz 1934.

³ Armin Tuulse: Burgen des Abendlandes. Wien — München 1958.

Uloga vatrenog oružja sve je značajnija u vođenju ratova već od kraja 14. stoljeća. Početkom 15. stoljeća artiljerija osjetno ugrožava postojeća utvrđenja pa je trebalo i obranu prilagoditi toj novoj situaciji. Ideal postaje jasan tlocrt s niskim topovskim kulama, tzv. rondelima koji povezuju zidove u četverokut, zvijezdu ili poligon. Debeli zemljani nasipi okružuju zdanje čiji se tlocrt sada više ili manje približava idealnom tlocrtu renesansne tvrđave. Visoku obranu zamjenjuje horizontalna, a individualni nalet vitezova napadaj mase plaćenika. Burgovi prestaju biti obrambena gnijezda feudalnih obitelji, već nastaju ili se gradežuju inicijativom vladara, zemalja ili gradova. Gradske utvrde svojim zidnim platnom, flankiranim polukulama, uokviruju veće komplekse gradske jezgre i služe kao jedini zbijeg za stanovništvo u slučaju napada neprijatelja — u konkretnoj situaciji kao zaštita ispred turskih navala.

Tvrđave se grade ili obnavljaju najčešće u obliku fondaco tipa, zgrade s ugaonim kulama i dvorištem u središtu po uzoru na talijanska renesansna dvorišta. Tu se susreću dva elementa tipična za ovo doba: svrsishodnost i reprezentacija — utvrda i dvorac koji često u unutrašnjosti ukrašuju u stilu renesanse. Puškarnice za topove i puške s kukom (Hakenbüchse) izmjenjuju se s prozorima i loggijama stambenih prostora, to prije što se pred tvrdom obično nalazi predzide (Zwinger) koje zaštićuje glavnu fasadu.

Dvije su važne komponente utjecale na oblike i metode kojima će se provoditi gradnja, odnosno obnova, fortifikacione arhitekture u unutarjoaustrijskim zemljama, a inicijativom investitora — štajerskih staleža — i kod nas.

Nakon seljačkog rata 1525. godine i vjerskih borbi u Austriji domaći obrtnici i majstori odlaze tražeći asil u zemljama sklonim protestantizmu.⁴ Rezultat je osjetno pomanjkanje stručnjaka na mnogim područjima. Međutim, kada se iza opsade Beča 1529. pojavljuje akutna potreba moderne fortifikacije, koriste se bečki humanisti — školovani u Italiji pod utjecajem novih pokreta humanizma i renesanse — svojim vezama i dovode prvu grupu talijanskih graditelja i fortifikatora na bečke utvrde.⁵ Pozvani iz građevno-tehničkih razloga donose oni i nove forme. Ova grupa, koja potječe iz okolice Coma i Lugana, ima i stanovite umjetničke pretenzije u duhu renesanse pa će pod vodstvom Domenica

⁴ Fritz Popelka: Geschichte der Stadt Graz II str. 315.

⁵ Josef Wastler: Die italienischen Baumeister in Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. Predavanje održano na Visokoj tehničkoj školi u Grazu 21. III 1939.

de Lalia⁶ — najснаžnije umjetničke ličnosti među njima — obrazovati svoju školu čija značajna ostvarenja susrećemo ne samo u Austriji već i kod nas a poimenice u Varaždinu. Oni prenose svježje renesansne detalje gornjotalijanskog tipa konstruirajući kolonade i portike u prekrasnim intimnim dvorišnim prostorima, često prekritim šarama sgrafita. Kao najtipičnija građevna forma javlja se svuda renesansna bifora flankirana stupićima u obliku kandelabra ili kaneliranog polupilastra upisana u četverokutni okvir. Kao osobiti građevni element te škole naziva se de Lalijev prozor.

Druga grupa graditelja pojavljuje se u Austriji i kod nas poslije polovice stoljeća, a potječe iz venecijanskog graničnog područja te Gorice, Trsta i Rijeke. To su većinom tehničari i fortifikatori koji grade uglavnom obrambenu arhitekturu, bedeme i mostove.⁷ Mnoga njihova imena susrećemo i kod nas na slavonskoj granici gdje se pojavljuju većinom kod popravaka postojećih tvrđava te kod gradnja Siska, Legrada i nekih manjih objekata na slavonskoj granici. Najznačajniji među njima su svakako Francesco Thebaldi, Salustio Peruzzi i Francesco Marmoro, koji se često javlja pod germaniziranim imenom Franz Marbl.

Mnogo ranije nego što je došlo do funkcioniranja instrumenata granice, turska je opasnost kod nas tolika da se ozbiljno misli a i radi na pojačanju varaždinskih utvrda. Već 1516. kralj Ludovik II⁸ oslobađa Varaždince daća jer zbog turske opasnosti treba grad zidovima utvrditi,⁹ a čini to po uzoru na svoja dva prethodnika. Iz istih ih razloga oslobađa svih tereta i Juraj Brandenburški.¹⁰ 1541. spominje Ferdinand da su Varaždinci mnogo žrtvovali za obranu od Turaka te poziva okolne plemiće da dadu radnu snagu i podvoz za gradnju utvrđenja. Izvještaji staležima u Graz također govore o opasnostima od opsade Varaždina (1544) i borbi s Turcima kod Konjšćine. (1545)¹¹

Opasnost i ugroženost Varaždina, koji se smatrao vratima Štajerske, potakla je tamošnje staleže da se istodobno, kada zaključuju obnovu gradačke tvrđe Schlossberga, odluče i za obnovu Varaždina. U obrazlo-

⁶ Domenico dell'Aglio, tj. češnjak koji se nalazi u njegovom pečatu.

⁷ Fritz Popelka: Geschichte der Stadt Graz II str. 315.

⁸ Zlatko Tanodi: Monumenta civitatis Varasdini I Varaždin 1942. str. 287. listina br. 214 31. X 1516. Budim. »vt ipsam ciuitatem warasdiensem per successum temporis ex huiusmodi prouentibus per quoniam in faucibus ferine turcorum et infidelium existit et adiacet munire et muro cingere debeant.«

⁹ Od polovine 15. stoljeća postoje samo zemljani bedemi s palisadama.

¹⁰ Zlatko Tanodi: Monumenta civitatis Varasdini I listina 215., od 13. XI 1516. str. 283.

¹¹ Radoslav Lopašić: Prilozi poviesti Hrvatske XVI i XVII vieka. Starine XVII Zagreb 1885.

ženju te odluke 18. IV 1544.¹² izrijeком se kaže da je Varaždin najznačajnija tvrđava iza Graza i najvažnije mjesto na granici Štajerske, a leži na Dravi i na službenim putovima. Interesi zemlje traže da to bude u ovom predjelu osim Zagreba najснаžnije utvrđenje koje treba potpuno pregraditi i obnoviti. Radovi su već započeti pa se odobrava 2000 funti »zu verpawen«, a votirat će se još novaca. O stanju tvrđave podnio je izvještaj vrhovni kapetan granice Ivan Ungnad. Ličnost Ivana Ungnada neobično je značajna u ovoj prvoj fazi utvrđivanja granice, njene obrane i namicanja sredstava. Daleko pozitivniji od svog nasljednika i sina Krste on nadzire fortifikacije, organizira vojsku, predlaže jednomyjerno oporezivanje svih pa i velikaša i crkve zatim porez na promet i na uloženi kapital kako bi stekao što veća materijalna sredstva za obranu. No upravo zbog svojih za ono doba naprednih i neobičajenih stavova kao i zbog jake sklonosti protestantizmu bečki ga dvor usprkos podršci štajerskih staleža odbacuje i 1556. mjesto zapovjednika granice preuzima Ivan Lenković.

Kako je Ungnad istodobno i vlasnik varaždinskog dvora od 1543.,¹³ razumljivo je da u času kada se pokreće obnova gradačke i varaždinske tvrđe, šalje u Varaždin glavnog graditelja i projektanta granice koji od 1544. na istom poslu radi i u Grazu, a to je Domenico de Latio. Niz graditelja i palira uz njega izvode njegove zamisli i nazivaju se »servitori del magistro Domenico«.

Sačuvani su nam računi za naše granične tvrđave na kojima se istodobno radi, a to su Varaždin, Koprivnica i Križevci.¹⁴ Za njih se u godinama 1552. — 1558. daje 9004 funte. Majstor Domenico, brat mu Giovanni i njihovi pomoćnici dobivaju od te svote za isto razdoblje 2602 funte, 5 šilinga i 10 pfeninga. U 1559. godini pa do siječnja 1561. godine isplaćeno je za iste tvrđave 9582 funte 7 šilinga i 3 pfeninga a od 9. ožujka 1561. pa do siječnja 1562. još 2887 funti i 5 šilinga. Kroz cijelo to vrijeme gradnja teče sad intenzivnije sad polaganije, prema tome kako pritiču sredstva. 4. XI 1561.¹⁵ npr. javlja građevni blagajnik Ambroz Gartner iz Varaždina staležima u Graz da kroz zimu ne će biti mnogo građevnih radova, a nema ni mnogo novaca pa će kroz to vrijeme otpustiti palira Andrea Madernu. Htio mu je isplatiti njegovu plaću od 60 funti, no on ih želi primiti u Grazu da ne bi potrošio u turskoj zemlji.

¹² StLA Graz (Steiermärkisches Landesarchiv (M) Militaria) 18. IV 1544.

¹³ Historijski arhiv Varaždin. RA listina od 24. VII 1543, Prag.

¹⁴ StLA Graz. M. Računi za granicu od 1552 — 1558 i od 1559 — 1562.

¹⁵ Op. c. 4. XI 1561.

Međutim najvažniji dokument za tu fazu gradnje u Varaždinu je svakako račun koji su staleži pored navedenih skupnih računa isplaćenih Domenicovoj radionici («Bauhütte») isplatili njemu samom za radove u Varaždinu. Račun je datiran 9. XII 1560.¹⁶ i glasi: »Maister Domenico de Lallo Röm. Kai. Mäy. Paumaister an der Windischen vnd crabatichen Gränitzen hab ich auf der herrn meiner mit verornter hiebeyligunten Ratschlag an einer beschehenen arbeit des Schloss vnd Stat gebeu Warasdin so man gemelten Paumaister von vorschinen Jarn hör zu bezallen verpliben. Innchaltt dieser Quittung geben zwanzig Phundt Phening. Idest actum Grätz denn 9 tag decembris Anno Im 60 ist.« Tri godine iza toga, 1563. umire Domenico de Lallo u Grazu.

Prateći dalje zapise i račune za varaždinsku tvrđu do konca 16. stoljeća nailazimo na primjedbe koje nam daju jasniji uvid u karakter izvršenih radova, no to su većinom popravci uvjetovani oštećenjima nastalim tokom vremena. 1565. se govori o trošnosti gradskih bedema, a graditelj Francesco Thebaldi, koji je zamijenio 1563. umrlog de Lalia štetu će pregledati i popraviti.¹⁷ 1568. građevni blagajnik — poznati kasniji gradski sudac varaždinski Jörg Fleishman — traži novac za popravak gradskih kula, mostova i grabišta koja su bila zatrpana. Inicijativom vlasnika dvora Krste Ungnada kao i neobično agilnog Fleishmana sastaje se u Varaždinu komisija ratnog vijeća u travnju 1569. sa stručnjakom za navodnjavanje¹⁸ (wasserwerkmeisterom) Sigismundom Müllnerom radi pregleda grabišta jer »treba stvoriti rijeku oko grada.« Iste se godine popravljaju glavna ulazna vrata dvora, prozori i kula za municiju. Na tom poslu radi Hieronimus Thebaldi, brat Francescov,¹⁹ a njega po odlasku zamijeni Andrea Maderni. Jörg Fleishman brine se još 1570.²⁰ za građevni inventar i s puno razumijevanja raspoređuje građu okolnim tvrđavama, no ubrzo iza toga zbog neslaganja s njemačkim zapovjednicima napušta položaj građevnog blagajnika i postaje gradski sudac. U to je vrijeme superintendent granice Salustio Peruzzi sin Baltazarov i poznati stručnjak za fortifikacije. 1572. opet se u Graz javljaju oštećenja na ulaznim vratima dvora i na varoškim vratima. Izvjestitelj je komandant Vid Halek.²¹ Neobično je interesantno pismo staleža Krsti Ungnada datirano 30. VI 1572.²² Predbacujući mu nebrigu za varaždin-

¹⁶ S&LA Graz. M. 9. XII 1560.

¹⁷ Op. c. 5. III 1565.

¹⁸ Op. c. travanj 1569.

¹⁹ Op. c. 15. IV 1569.

²⁰ Op. c. 8. V 1570.

²¹ Op. c. 1572.

²² Op. c. 30. VI 1572.

sku tvrđu upozoravaju da mu je poznato kolike su žrtve staleži podnijeli za obnovu tog dvora »Ihr werdet euch zuerrinern wissen mit was grossen vnkosten vnd Darstreckung eines ansehnlichen pawgelts eine ersame landschaft das Schloss Warasdin hat erbawen lassen« a sad su saznali da, usprkos tome što ima na zalih građevnog materijala, Ungnadov kaštelan ne dozvoljava vršiti potrebne popravke. Oni ga opominju neka tu stvar uredi ne samo u vlastitom interesu već i na korist okolnog pučanstva kojem tvrđa služi kao zaštita pred neprijateljem. Koliko je bilo neprilika s Krstom Ungnadom, svjedoči i izvještaj staleža nadvojvodi 12. IX 1576.²³ Spominjući velika materijalna sredstva uložena u obnovu Varaždina tuže se staleži da Krsto drži sve u neredu, iako uživa i posjede dvora. On i njegovi ljudi stalno se zadržavaju u tvrđi, ubiru plaću, a ne izlaze u borbu s neprijateljem. Bedemi i mostovi su ruševni, oružje i posada u neredu, pa kad bi neprijatelj navalio, nitko se ne bi mogao oduprijeti. Sve bi se to bez velikih sredstava dalo popraviti kad bi svi prionuli poslu, tim više što Varaždin imade 600 kuća, grad 300, a dvor 200 podanika.

Glasovi o potrebi novca za popravak sad manjih sad većih oštećenja nižu se tako iz godine u godinu. Glavni graditelj granice je Francesco Marmorero — Marbl, koji tu djeluje u svojstvu palira već dugi niz godina. 1592. godina ispunjena je opširnim i čestim izvještajima o velikom požaru koji je nanio ogromne štete gradu. Građani dobivaju pomoć u novcu i materijalu iz graničnih magazina, a na intervenciju gradskog magistrata odobrava se i požarni porez. Na dvoru nema većih oštećenja jer su haramije dobro gasili, kako javlja granični pisar (musterschreiber) Warl.²⁴ Dvorski bedemi su doduše ruševni, no prema izvještaju palira Baptista da Agaria štete će se moći popraviti za 100 funti. Koncem 1593. ili u siječnju 1594. umire glavni graditelj granice Marmorero — Marbl. Osim u Varaždinu djelovao je on na svim graničnim utvrđenjima, osobito u Zagrebu i Sisku. 1594. godine nalazi se u Varaždinu kao palir Baptista della Tore,²⁵ a 1598. se opet popravljaju mostovi, stražarnica i kaštelanov stan. Građevni blagajnik spominje i potrebu većih popravaka sugerirajući staležima da bi trebalo zamoliti novog vlasnika dvora Tomu Erdödy-a da tu akciju pomogne.²⁶

Kroz ovaj zbiti pregled građevnih radova u Varaždinu od šezdesetih godina do kraja stoljeća saznajemo katkada i koji interesantni detalj

²³ StLA Graz. M. 12. IX 1576.

²⁴ Op. c. 18. IV 1592.

²⁵ Op. c. 1594.

²⁶ Op. c. 9. III 1598.

o lokaciji radova, o majstorima, materijalu i načinu snabdjevanja građevnim materijalom koji je uglavnom magaziniran u Varaždinu i za ostale slavonske tvrđave, a otprema se tamo prema ukazanoj potrebi. Kada se međutim spominju radovi u Varaždinu, uvijek se dokumenti ograničuju na fortifikacione radove, na popravke ulazne kule, vratiju, mostova, bedema i grabišta. Često je riječ i o radovima i na gradskim utvrđenjima, a popravci na dvoru spominju se opet tek 1569. Kako štajerski staleži izrijeком spominju potrebu obnove i početak radova 1544. a u drugoj polovici stoljeća naglašavaju nekoliko puta velika materijalna sredstva koja su uložena u dvor i tvrđavu Varaždin, to možemo s velikom vjerojatnošću zaključiti da su osnovni oblici obnovljene i do danas sačuvane varaždinske tvrđave — dvora zajedno s bedemima i grabištima nastali između 1544. i kraja šestog decenija 16. stoljeća.²⁷ Tlocrt i nacrt tog objekta s niskim zdepastim okruglim topovskim kulama povezanim kurtinama u nepravilni poligon dokazuje doduše postojanje ranijih tvrđavnih elemenata, no oni su adaptirani koliko je to bilo moguće u suvremenu renesansnu nizinsku tvrđavu na vodi (Wasserburg). Postojeći građevni elementi, kao što je stari četverokutni »Bergfried«, koji je po svim zakonima srednjovjekovne arhitekture nekada sigurno bio viši, morao se približiti horizontalnoj visinskoj razini novo zamisljene fortifikacije opkoljene visokim zemljanim bedemima i jarcima s vodom.

Isto tako je tada morala biti gotova i varoška tvrđava. Prema tlocrtu kojim se služio Martin Stier²⁸ u 17. stoljeću, kad je želi usavršiti i prema većutama Varaždina iz 18. stoljeća koje se čuvaju u muzeju bila je to tipična gradska tvrđava 16. stoljeća. Koncipirana u malo nepravilan kvadrat s ugaonim kulama, sjevernim i južnim ulaznim vratima i zidnim platnom flankiranim polukulama podsjeća nas na antiknu kulturnu baštinu koja stalno živi u ovom tipu utvrđenja od rimskog tabora preko Bizanta do renesanse. U Varaždinu je trebalo već zacrtane linije sredovječnih palisada obnoviti kamenim zidovima i rondelima. Kako su te zidine početkom 19. stoljeća gotovo potpuno srušene (izuzev kule sjevernih vratiju i fragmenta južnog zida) ne postoje više mogućnosti direktnog studija na materijalu.

²⁷ Grbovi obitelji bivših vlasnika povezani su sa familijarnim događajima. Oni obitelji Erdödy i Rakoczy sa godinom 1705. na ulaznoj kuli odnose se na ženidbu Đure II Erdödy i Elizabete Rakoczy a očito su naknadno uzidani u tipični renesansni rondel.

²⁸ Kriegsarchiv Wien. G I a 3-1 1660—1664.

Osim sačuvanih građevnih elemenata obrambenog karaktera susrećemo na varaždinskoj tvrđi tipične elemente dvora koji se u 16. stojeću redovito javljaju uporedo sa izgradnjom fortifikacije. Prvo veliko dvorište gotovo kvadratnog oblika tipičan je renesansni prostor zatvoren s juga galerijama na arhivolt. Dok je prizemlje raščlanjeno visokim jednostavnim arkadama,²⁹ nejednake lukove prvog kata nose kratki robustni pilastri skromne profilacije. Ritam četiriju velikih lukova razbijen je u sredini jednim mnogo manjim, što je vjerojatno uvjetovano statičkim problemom raspona velikog luka unutarnjih ulaznih vratiju u prizemlju. Lukovi II kata upirući se na nešto vitkije pilastre bogatije profilacije nižu se u prilično jednomjernom ritmu. Male razlike u dimenzijama raspona lukova i debljini potpornja ne javljaju se ovdje iz statičkih razloga, već iz optičkih, jer je galeriju trebalo uklopiti u unaprijed zadani prostor ograničen postojećim građevnim elementima. Potpuno isti lukovi i pilastri ponavljaju se u I i II katu spojnih hodnika koji zatvaraju dvorište s istoka. Sjeverna i zapadna strana imaju stambeni karakter, a raščlanjene su prozorima također malo nejednakog ritma. Ponegdje su već nestali renesansni profili prozorskih okvira, a ponegdje su sasvim ili tek djelomično sačuvani. Tragovi boja sgrafita (crveno i crno) vide se još nad lukom unutaršnjeg ulaza u dvorište kao i na ponekom prozorskom okviru, dok se prema iskazima nekih očevidaca i nedavno moglo naći tragova naslikanih kolonada u međuprostorima prozora sada uništenih viticama ampelopsisa.

U drugom uskom dvorištu prislanja se uz sjeverni vanjski zid sistem obrambenih hodnika s galerijama poduprtih sigurno vrlo brzo iza same izgradnje nizom jakih potpornja. Male križne svodove I kata nose dorske kolumne povezane arhivoltom. Parapet galerije raščlanjen je u zdepaste kamene balustre. Drugi je kat izveden potpuno u drvu. Drveni balustri ograde ponavljaju motiv kamenih balustara I kata u vitkijem i elegantnijem obliku, a izmjenjuju se u osi kolumne I kata s drvenim stupovima koji nose krovnište. Čitav II kat djeluje laganije, a koloristički efekt je postignut promjenom materijala. Mala vrata, koja s ove galerije vode na kor kapelice, uokvirena su dovratnicima u obliku renesansnih kaneliranih polupilastara. Umjesto bogatije profiliranog nadvratnika mora da je kasnije stavljen gotovo neobrađeni monolitni kamen koji tlači pilastre dovratnika i djeluje kao strano tijelo. I u ovom se dvorištu još vide tragovi crne boje sgrafita na prozorskim okvirima

²⁹ Prigodom otucavanja trošne žbuke na tom mjestu pronađeni su tragovi isto takovih pilastara kao i u I i II katu, a bili su oslikani sgrafitom.

južnog stambenog trakta i uz gornji rub zida pod krovijem. Četverokutna kula je jedina preostala arhitektura istaknutih uglova. Kako je nastala ranije, nije se u nju moglo naknadno ugraditi ugaone kamene kvadre — tipične za oblikovanje arhitekture rane renesanse — te ih je umjetnik oslikao sgrafitom u crnoj boji. Na ugaonom rubu okrenutom u manje dvonište još se vide tragovi.

Četverouglasta kula doživjela je u to doba svoju adaptaciju i u unutrašnjosti. U II je katu nastala mala dvorana koja je dugo vremena služila za održavanje županijskih skupština. U južnom zidu kule otvorena je loggia s tipičnom de Lallo biforom na arhivolt flankiranom kaneliranim polupilastrima i upisanom u četverokut u čijem se tjemenu nalazi Ungnadov grb. U istoj se dvorani nalazi klesani renesansni kamin čije stranice u obliku meko profiliranih konzola imaju po jednu rozetu s unutarnje strane. Profili gornje grede kamina, obnovljeni prema nađenom fragmentu djeluju ponešto tvrdo. S unutarnje strane ulaza u tu prostoriju nalazi se drveni renesansni intarzirani okvir. Zajedno s intarziranim krilom vratiju, nađenim u prostorijama I kata zapadnog trakta, to su jedini sačuvani djelovi nekada vjerojatno bogatije drvene oplata rađene po uzoru na slične radove po štajerskim dvorcima. Većinom ostvarenja domaćih obrtnika i u Štajerskoj te su intarzije po svoj prilici nastale nešto kasnije, a linijama svojih arabeski ukazuju na kontinentalne renesansne uzore koji su pred konac 16. stoljeća kratko vrijeme prevladali u tim zemljama. Iz istog će razdoblja biti i sačuvani renesansni drveni strop u I katu zapadnog krila, dok su preostali križni svodovi naslijeđe prve renesansne grupe gornjotalijanskih umjetnika koji kod te vrste radova stoje još pod utjecajem gotičke tradicije.

Još jedan tipični građevni detalj ranorenesansne škole sačuvao se na danas sasvim proizvoljno obnovljenoj vanjskoj ulaznoj kuli — možda u dokumentima mnogo spominjanoj stražarnici — koja se nalazi izvan predzida, djelomično već na gradskom teritoriju. To je monumentalni renesansni portal rađen u rustici osobito onaj s istočne strane.

Pod konac stoljeća nastaje nad malim stubište prvog dvorišta dvora ploča s grbovima obitelji Ungnad — Erdödy s prigodnim natpisom. Renesansni maskeron u tjemenu ploče i kartuša između brojeva godine 1591. imaju već kasnorenesansni biljeg.

Apstrahirajući nekoliko kasnije nastalih detalja većinom u unutrašnjosti prostorija, može se s vrlo velikom vjerojatnošću reći da je da-

našnji »Stari grad« sačuvao izgled tipične tvrđave—dvora koji je svoju konačnu redakciju dobio u 16. stoljeću a da kasnije nije doživio bitnih izmjena. Ta je pregradnja nastala kao rezultat djelovanja prve grupe talijanskih fortifikatora, poslanih u ove krajeve da obnove tvrđavnu arhitekturu i prilagode je zahtjevima vremena. Noseći u sebi smisao za estetsko i umjetničko oblikovanje u duhu ranorenesansnih gornjotalijanskih oblika, prenose ih oni spontano i u gornju Hrvatsku već u prvoj polovici 16. stoljeća. Iako galerije dvorišta varaždinskog dvora djeluju rustičnije nego novograđeni de Lalić gradacki »Landhaus«, ipak su to isti oblici pilastara i profila koji jednako pored dokumenata dokazuju njegovu suradnju s jedinom razlikom da se tamo radi o izvorno koncipiranoj novoj zgradi reprezentativne namjene a ovdje o skromnijim oblicima primijenjenim na prostorno zadane razmjere svrsishodne obrambene arhitekture.

LITERATURA:

- Dr. Fritz Popeika: Geschichte der Stadt Graz. I i II sv., 1935. Graz.
 Prof. Josef Wastler: Kunstleben am Hofe zu Graz. 1897. Graz
 " " " Die italienischen Baumeister in Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert 1889.
 " " " Geschichte der Befestigungsbauten des Schlossberges und der Stadt Grätz im 16. und 17. Jahrhundert. Graz.
 Dr. Arthur Steinweger: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs 1578. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark. Graz 1922.
 Johann Loserth: Innerösterreich und die militärischen Massnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Graz. 1934.
 Armin Tuulse: Burgen des Abendlandes. Wien—München 1953.
 Zlatko Tanodi: Monumenta civitatis Varasini I, Varaždin 1942.
 Radoslav Lopašić: Prilozi povjesti Hrvatske XVI i XVII vjeka, Starine XVII, Zagreb 1935.
 Otto Piper: Burgenkunde. München 1912.

BEITRAG ZU DEN UNTERSUCHUNGEN DES RENAISSANCEUMBAUES DER WARASDINER FESTUNG IM 16. JAHRHUNDERT.

Durch die häufigen Türkeneinfälle, besonders nach dem Jahre 1500 kam es zur Bildung der kroatischen bzw. windischen Grenze. Die Mittel zur Erhaltung und Neugestaltung der Festungen so wie zur Erhaltung der Heere geben ausser den unmittelbar gefährdeten Ländern auch die steirischen Stände aus Graz denn ihnen ist das wegen des Schutzes des eigenen Territoriums ausserordentlich wichtig. Auch von den deutschen Ständen wird an ihren Landtagen Hilfe gefordert. Diese Mittel fliessen wegen der schlechten Wirtschaft der Hofkammer nur spärlich zu. Da Warasdin nach Graz der stärkste strategische Punkt an den wichtigen Verkehrswegen war, beschlossen die steiermärkischen Kreise schon im Jahre 1544 die warasdiner Festung zu reno-

tieren und zu adaptieren. Durch die Initiative dieser Kreise und des Hauptkommandierenden der Grenze Johann Ungnad welcher zugleich auch der Besitzer des wasserburger Schlosses war, durchführten die Architekten der norditalienischen Schule an der Spitze mit dem Baumeister Domenico de Lallio die Wiederherstellung und Neugestaltung der Festung. Aus vorhandenen Rechnungen die zu jener Zeit an de Lallio und seine Mitarbeiter ausgezahlt wurden und den übrigen Dokumenten ist ersichtlich dass die Arbeiten an der Wiederherstellung um die Mitte der siebziger Jahre beendet waren, denn später spricht man nur von Aussbesserungen am Schlosse und an den Festungsmauern der Stadt.

Die städtischen Festungsmauern wurden im 19. Jahrhundert abgetragen. Das Schloss aber hat seine typische Form einer Wasserburg des 16. Jahrhunderts mit ihren niedrigen gedrungnen Türmen — Rondellen — behalten. Die Kurtinen verbinden sie zu einem unregelmässigen Poligon der von einem hohen Erdwall umgeben ist.

Der erste und der zweite Schlosshof mit ihren Renaissancegalerien, die entweder durch einfach profilierte Pfeiler oder durch dorische Säulen unterstützt sind, weiters farbige Sgraffitorestes wie auch einige Details, besonders das typische Renaissancebifora (de Lalliofenster genannt), das alles sind ausser den Dokumenten klare Beweise des Schaffens der de Lallioschule.

Die angeführten baulichen Details, wenn auch bescheidener ausgeführt, als einige Formen der repräsentativen grazer und steiermärkischen Architektur desselben Autors, bleiben doch die bedeutendsten Beweise für die Architektur der Frührenaissance im nördlichen Kroatien.

T A B L E

1. Ulaz u spilju Vindiju
2. a) Ulomak koštanog šiljka iz drugog sloja
b) Ulomak doljnje čeljusti dabra
3. Prvo renesansno dvorište Staroga grada
4. Drugo renesansno dvorište Staroga grada
5. Renesansni kamin
6. Sačuvani tragovi sgrafito ukrasa na fasadama Staroga grada
7. Renesansni dovratnik od ulaganog drva
8. Albert Moses — Mosè : Portret žene iz obitelji Leitner
9. Albert Moses — Mosè : Portret Samuela Leitnera
10. Albert Moses — Mosè : Portret J. Haulika
11. Lični karton Florijana Bobića iz tvornice Tivar
12. Florijan Bobić
13. Kuća u kojoj je poginuo Florijan Bobić
14. Pogled na tvornicu T i v a r 1928. godine
15. V a r t e k s 1952. godine
16. Iz tkaonice Varteksa
17. Suvremena predionica u Varteksu
18. Pribor potreban za prepariranje kukaca
19. Kukci preparirani metodom čekinja

